

עיון במונח "עיון תפילה"

דליה מרקס

ידע הוא הרבה יותר מאשר שפע של ידיעות ויותר מאשר אינטגרציה שלהן ויותר מאשר שיטה. ידע חייב לחדור במסווה; ידע חייב לחרוג מתחום השכל; ידע חייב לחדור את הידע. ואי אפשר לגעת בו בלא איזו מעורבות עמוקה, נפשית לחלוטין.

אריאל הירשפלד, "דברים לזכר גרשון שקד", הארץ, תרבות וספרות, 5 בינואר 2007

כיום אנו משתמשים במונח "עיון תפילה" לציון לימוד תפילה או העמקה במרכיביה ובהגותה. בכך אנו עוקבים אחרי הוראתו של המונח "עיון" כפי שהוא מופיע בספרות ימי הביניים¹ ובמילוני השפה העברית,² אבל בדיקת המונח בספרות חז"ל ובפרשנותה תראה שהוא אינו מבואר די צרכו. נדון בחמש ההיקריות של "עיון תפילה" בספרות חז"ל הקלסית, נציג פרשנויות מסורתיות וחדשות, ננסה להציע הבנה חדשה שלו ולבסוף נציג כמה מסקנות נסיוניות.

עיון תפילה בספרות חז"ל

היקריות המונח "עיון תפילה" באות כולן בתלמוד הבבלי (אף על פי שבחלקן הן מצטטות אמוראים ארץ ישראלים), והרי הן:

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי בכנס "בית מורשה" בנושא "רוחניות בעולמם של חכמים" בירושלים, חנוכה תשס"ז.

1 ראו לדוגמה פירוש רש"י ל"הלכה פסוקה" (שמתוכה, כך מורה התלמוד, אדם צריך לעמוד בתפילה): "[הלכה] שאינה צריכה עיון, שלא יהא מהרהר בה בתפלתו" (ברכות לא ע"ב). כיוצא בזה רלב"ג, המרבה להשתמש בפירושו במונח עיון – ראו למשל פירושו למשלי ה' א: "וזה מבואר במעט עיון למעיין בזה הספר כי דברינו בו הם למי שנשלם בפלוסופיא".

2 לדוגמה, מילון בן-יהודה, ה, עמ' 4433-4435.

1. אמר רב יהודה בר שילא אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: ששה דברים אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא – ואלו הן: הכנסת אורחין, וביקור חולים, ועיון תפלה, והשכמת בית המדרש, והמגדל בנוי לתלמוד תורה, והדן את חברו לכף זכות (שבת קכז ע"א).³
 2. אמר רב נחמן: תיתי לי דקיימית שלש סעודות בשבת. אמר רב יהודה: תיתי לי דקיימית עיון תפלה. אמר רב הונא בריה דרב יהושע: תיתי לי דלא סגינא ארבע אמות בגילוי הראש. אמר רב ששת: תיתי לי דקיימית מצות תפילין. ואמר רב נחמן: תיתי לי דקיימית מצות ציצית (שם ק"ח ע"ב).
 3. ואמר רבי יצחק, שלשה דברים מזכירין עונותיו של אדם, אלו הן: קיר נטוי, ועיון תפלה, ומוסר דין על חבריו (ראש השנה טז ע"ב).
 4. ואמר רב יהודה, שלשה דברים [המאריך בהן] מאריכין ימיו ושנותיו של אדם: המאריך בתפלתו, והמאריך על שלחנו, והמאריך בבית הכסא. "והמאריך בתפלתו מעלותא היא? והאמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן כל המאריך בתפלתו ומעיין בה סוף בא לידי כאב לב, שנאמר "תוֹחֶלֶת מַמְשָׁכָה מִחֶלֶה לֵב" (משלי יג יב). ואמר רבי יצחק, שלשה דברים מזכירים עונותיו של אדם, ואלו הן: קיר נטוי, ועיון תפלה, ומוסר דין על חבריו לשמים! הא לא קשיא, הא דמעין בה, הא דלא מעיין בה (ברכות נד ע"ב - נה ע"א).
 5. אמר רב עמרם אמר רב: שלש עבירות אין אדם ניצול⁴ מהן בכל יום – הרהור עבירה, ועיון תפלה, ולשון הרע (בבא בתרא קסד ע"ב).
- המימרות משקפות הבנות שונות של "עיון תפילה" והתייחסויות שונות לאלה הנזקקים לו; מהן, מצויה בתודעה הדתית באופן חי במיוחד זו המובאת מפיו של ר' יוחנן (מקור מס' 1), המונה את את "עיון התפילה" בין שישה הדברים ש"אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא".⁵ הבולטות של המימרא נובעת משיבוצה בתפילה: היא נאמרת בכל בוקר במסגרת פרקי הלימוד שבברכות השחר. אולי בשל כך נתפש המונח לאורך השנים בדרך כלל כעניין חיובי ורצוי.⁶

- 3 מימרא זו מופיעה גם במדרש משלי כו יח. רשימה זו היא הרחבה של רשימה המובאת במשנה הראשונה במסכת פאה, ועל כך ראה להלן.
- 4 במדרש המאחר פרקי רבנו הקדוש נאמר "ג' דברים אין אדם נמנע מהם בכל יום ואלו הן: עיון תפילה..." – ראו אלעזר גרינאוט, ספר הלקוטים, ג, ירושלים תשכ"ו, עמ' לג. זו דוגמה לאופן שבעל מדרש זה מעבד את מאמרי חז"ל.
- 5 שבת קכז ע"א. מקבילה בסדר אחר של איברי המימרא כאה בילקוט שמעוני קדושים תריא.
- 6 יש לציין עם זאת שבהמשך הדיון בגמרא מובאת המשנה הראשונה במסכת פאה – "אלו דברים שאדם עושה את פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא" – שלא מופיעים בה "הכנסת

יחס חיובי לעיון תפילה ניכר גם במימרא המובאת מפיו של רב יהודה, שראה עצמו ראוי לשכר על שקיים עיון תפילה: "תיתי לי דקיימת עיון תפילה" (מקור מס' 2). בדומה לכך נאמר במדרש המאחר: "ג' דברים מביאין את האדם לידי עשירות: עיון תפלה, ומשא ומתן עם הבריות באמונה ועלוב יהיה לאנשי ביתו".⁷

דברים אלה אינם מפתיעים – חז"ל החשיבו מאד את התפילה, ועל כן חזקה על פעולת עיון התפילה (יהא משמעה אשר יהא) שתיתפש כחיובית ואף כראויה לשכר. אלא שבשלושה הקשרים אחרים בתלמוד הבבלי מובא עיון התפילה כדבר לא רצוי אם לא שלילי ממש!

ר' יצחק מצוטט כמי שמנה את עיון התפילה בין שלושת הדברים אשר "מזכירין עונותיו של אדם", בצד קיר נטוי ומוסר דין על חברו (מקור מס' 3). נקל להבין מדוע קיר נטוי והמוסר דין על חברו מזכירים עונותיו של אדם: העובר ליד קיר נטוי מיחזי כמי שסומך על זכויותיו שלא יינזק,⁸ המוסר דין על חברו עשוי לגרום לשאלה "כלום ראוי הוא שיענש חברו על ידו?" (רש"י, שם) ואולי להזכיר בכפיפה אחת את חטאיו שלו (בבכנית "אוי לרשע, אוי לשכנו"), אבל באיזה אופן עשוי עיון התפילה להזכיר עונותיו של אדם?

מאמר זה של רבי יצחק (מקור מס' 3) מצוטט בדיון אחר העוסק במימרא של רב יהודה, המונה דברים שהמאריך בהם זוכה לאריכות ימיו (מקור מס' 4), וביניהם מוזכר "המאריך בתפלתו". והגמרא מקשה בציטוט מאמר המובא מפיו של ר' יוחנן "כל המאריך בתפלתו ומעיין בה סוף בא לידי כאב לב", שכן זה אותו ר' יוחנן שמנה את עיון התפילה בין שישה הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא והוא אף זה שאמר במקום אחר "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו" (ברכות כא ע"א). תשובת הגמרא היא שאריכות הימים מובטחת לזה שמאריך בתפלתו בלי לעיין בה ("הא דמעין בה, הא דלא מעיין בה"). גם פה לא מוסבר המונח "עיון תפילה", לא נאמר

אורחים וביקור חולים ועיון תפילה". דעה אנונימית בגמרא, שנידחת לבסוף, גורסת שההבטחות חלות רק על העניינים המופיעים במשנה: "הני אין, מידי אחרינא לא" (משפט זה חסר בחלק מכתבי היד, למשל, כ"י ותיקן 108 ובדפוסים המוקדמים – ראו דקדוקי סופרים למסכת שבת, עמ' קמה סעיף ז). הגמרא מכריעה באומרה "הני נמי בהני שייכי" (קכז ע"ב, וראו חילופי נוסחאות בכתבי היד), דהיינו הרשימה המורחבת שבגמרא כלולה ברשימה המצומצמת של המשנה. נקל לראות כיצד "הכנסת אורחים וביקור חולים" נכללים, כדברי רש"י, בתוך "גמילות חסדים" שבמשנה, אך קשה יותר לראות באיזה אופן "עיון תפילה" שייך לכאן. דבר זה מדגיש את החידוש האמוראי במונח זה.

7 ראו חופת אליהו, אוצר מדרשים, ניר-יוק תרע"ה, עמ' 167.

8 כך רש"י שם, וראו תענית, כ ע"ב - כא ע"א.

מדוע סופו של המתפלל בעיון שהוא בא "לידי כאב לב" ולא מוסבר מה טיבו של כאב הלב הזה ומה טעמו.⁹

חמורה יותר היא המסורת שמביא רב עמרם בשם רב (מקור מס' 5): ניהא שעיון תפילה עשוי להביא לאינחת, כדברי ר' יוחנן לעיל, אבל באיזה אופן נוכל להבין את הפעולה הזו כעברה ממין העברות ש"אין אדם ניצול מהן בכל יום"? המשותף לכל העברות האלו הוא שהן אינן מעשים במובן המלא של המילה והן כרוכות בהרהור, או בדיבור ביצועי,¹⁰ שלושן הן חלק משגרה ונראה ששלושתן נובעות מהסתמכות האדם על זכויותיו. לפיכך נקל להבין מדוע הרהור עברה נתפש כהתנהגות שלילית, שכן הוא עשוי להביא את האדם לחטוא בפועל, ולשון הרע (או "אבק לשון הרע", כפי שמסתייגת הגמרא) גם הוא נכלל בגדר חטא. אך לא ברור מן ההקשר הזה מהו עיון תפילה ומדוע עיון זה הוא עברה שממנה אין אדם ניצול בכל יום.

"עיון תפילה" – מגוון דעות

באף אחד מן המקורות שהוצגו לעיל לא הוסבר המונח "עיון תפילה" (ומתוך הקשריהם אנו מתקשים להבין מהו) ואף אחד מהם אינו מביא טעמים לערכו החיובי או השלילי, ובמקום שחז"ל סתמו ביקשו מפרשים וחוקרים להרחיב; הנה סקירה קצרה של הפרשנויות השונות שניתנו לו.

רש"י, המפרש את המונח כפי שהוא מופיע במקור מס' 1 באופן חיובי – "לכוין בתפלתו" – מפרש במקום אחר "אומר בלבו שתיעשה בקשתו לפי שהתפלל בכונה".¹¹ הבעיה, לדידו של רש"י בברכות היא תאולוגית: אדם המתפלל בכונה וסבור שבשל כך יזכה לכך שתפלתו תתקבל באופן אוטומטי, עושה את תפלתו לקרדום לחפור בו ואולי אף לאקט מאגי.

9 דברים ברוח זו נאמרים במדרש המאוחר מרגינא דבי רב: "איהו בן העולם הבא? המתרחק מן העבירות ומתרחק מן הרע ומהכיעור והדומה, והמקיים המצוות ויש בידו מצוה על אמתתה, ומתרחק מן החטא ומעיון תפלה, ומתודה על עונותיו לפני ה' וְעוֹשֶׂה תְּשׁוּבָה" (בית מדרש, חדר שני, ירושלים תשכ"ו, עמ' 121).

10 הפילוסוף ג'ון אוסטין טבע את המונח "דיבור ביצועי" (performative speech), שעשוי לסייע לנו בהבנת המונח "עיון תפילה" כמו גם בשאר העניינים הבאים במקור 5, היינו "הרהור עבירה" ו"לשון הרע" – ראו: John L. Austin, *How to Do Things with Words*, Cambridge 1962. "דיבור ביצועי" הוא מבע שבאמצעותו מבצע אדם פעולה בעולם (לדוגמה: הבטחה, איום, התנצלות וכדומה), ולא מתאר או מחווה דעה על משהו אחר, ועל כן אין לו ערך של אמת או שקר. במסגרת זו קצרה היריעה מלדון בתאוריה זו אך מחקך נוסף עשוי להעשיר את הבנתו בתובנות מרתקות.

11 ברכות נה ע"א, ד"ה מעיין בה. כמוהו פירשו בסוגיה זו רבנו חננאל והפירוש המיוחס לרבנו גרשום.

התוספות בבבא בתרא (קסד ע"ב, ד"ה עיון תפילה) שוללים גישה זו ואומרים שרוב בני האדם כלל אינם "מצפים מתי יבא תפלתם שאינם מכוונים כל כך שיעצו תפלתם". הם מבינים את האמירה שאין אדם הניצל מהעברה שבעיון תפילה כטענה הפוכה, "שאין שום אדם יכול לכוין בתפלתו היטב", וכאן הם מביאים ציטוט מן הירושלמי ובו תיעוד של מעשי חכמים שלא כיוונו בתפלתם (וראו להלן).¹² לדידם של התוספות בבבא בתרא, הגנאי הקשור בעיון תפילה הוא לאלה הסבורים שהם יכולים להתפלל בעיון אך למעשה אינם מסוגלים לכך.¹³

אף חוקרים מודרניים לא היו תמימי דעים בנידון ופירשו את "עיון תפילה" בדרכים שונות. משה ויינפלד קבע שעיון תפילה הוא "דיוק בנוסח התפילה", היינו הסתכלות קפדנית בה,¹⁴ אך פירוש זה עשוי להסביר את דברי השבח לעיון תפילה אך לא את הגנאי לו. אף אביגדור שנאן הבין את "עיון" כשם פעולה של השם "עין" אבל הציע ש"עיון" הוא קריאה ללא העמקה, דהיינו בעזרת העין (browsing) ולא בעזרת הלב;¹⁵ אך גם פירוש זה מסביר את הגנאי לפרקטיקה הזו אבל לא את השבח לה.

סטפן רייף העלה אפשרות שעיון תפילה היה (לפחות בחלק מן המקרים) סוג של מדיטציה עמוקה, פרקטיקה שנחשדה אולי על ידי התנאים ככזו שצמחה בחוגים הרטיים, ומכאן ההתייחסות השלילית אליה.¹⁶ בדומה, חוקר הקבלה אליז וולפסון הניח שב"עיון תפילה" מדובר במדיטציה שבה מְשׁוּוה המתפלל את האל לפניו ("שויתי ה' לנגדי תמיד", תהלים טז ח);¹⁷ ישראל תא-שמע הציע שהעיון הוא יסודו של הפיוט, החידוש המהפכני,

12 ראו גם תוספות לראש השנה טז ע"ב, ד"ה עיון תפלה.

13 לפרשנויות נוספות של הראשונים למונח ראו ישראל תא-שמע, "עיון תפילה" וראשית מעשה הפיוט", תרכ"ג (תשמ"ד), עמ' 285-288.

14 ראו משה ויינפלד, "שכל", עיון ודיוק – ניתוח סמנטי, תהלה למשה – מחקרים במקרא ובמדעי היהדות מוגשים למשה גרינברג, בעריכת אליהו דב אייכלר ואחרים, אינדיאנה תשנ"ז, עמ' 103. ויינפלד קובע שאף על פי שההיקרות היחידה במקרא של פועל מן השורש ע"ן משמעה הבטה בשנאה ('עִיָּה שָׂאוֹל עֵינָיו אֶת דָּוִד מִמֵּיִם הָהוּא וְהָלָאָה', שמואל א יח ט), אין הצדקה לפרש אותם במשמעות של שנאה, אלא במשמעות של הסתכלות קפדנית. לעומתו טוען מנחם כ"ץ שהפועל מצ"ן נתינת עין לרעה לאיבה ולשנאה" ושולל את הדעה שהפועל הוא נייטרלי במשמעו – ראו מנחם כ"ץ, "עיון ו'גרסה' – על מינוח של דרכי הלימוד בחקופת חז"ל", דעת לשון 1 (תשס"ח), עמ' 67-84.

15 את הפירוש הזה שמעתי מפי מורי פרופ' אביגדור שנאן בשיחה בעל פה.

16 ראו: Stefan Reif, *Judaism and Hebrew Prayer: New Perspectives on Jewish Liturgical History*, Cambridge 1993, p. 113.

17 ראו: Elliot R. Wolfson, "Iconic Visualization and the Imaginal Body of God: the Role of the Intention in the Rabbinic conception of Prayer", *Modern Theology* 12, 2 (1996) pp. 137-162.

שזכה מראשית ברייתו ליחס דרערכי מצד האמוראים;¹⁸ מנחם כ"ץ הציע להבין את המונח כמציינ מצב שבו אדם שוקל ובודק אם התקבלו תפילותיו והוא מתאכזב אם לא זכה לתוצאה המקווה, ועל כן היחס השלילי לעיון תפילה.¹⁹ ההתייחסויות החיוביות, טוען כ"ץ, גזורות מהשימוש הארמי בשורש זה, המצינונות עיון מעמיק.²⁰ בלשוננו השגורה, הוראת המונח "עיון" מתארת, בעקבות ספרות ימי הביניים, את פעולת הלימוד והעיסוק השכלי-קוגניטיבי.

פירושים אלה אינם פותרים את השאלה אם מדובר בשני סוגים של "עיון תפילה", אחד למעלות ואחד לגריעותא,²¹ או שמדובר בהתייחסויות שונות לאותה פרקטיקה. ובלשון אחרת: האם מדובר ביחס ערכי שונה לאותו עניין, אף על פי שאינו מובן לנו די צרכו, לגיוון משמעות של הביטוי (פוליסמיה) או אף לשיתוף השם (הומונימיה)?²² יתר על כן, לא די שאין באפשרותנו לדעת מהו "עיון תפילה", ועל כן אין אנו מבינים מה טיב החיוב או השלילה שייחסו לו חכמים, אלא שאין אנו יודעים מה טיב המעשה של עיון תפילה: האם זהו האופן שבו אנו מתפללים או שמא הוא מחשבה, רפלקציה על התפילה וכל כיוצא בזה?

פרשנות חדשה למונח "עיון תפילה"

להלן אציע פירוש אחר למונח "עיון תפילה". כמו ויינפלד ושנאן אני מבקשת להבין את המונח "עיון" כשם פעולה הגזור מ"עין" (והרי זו גזירה רגילה של שם פעולה בבניין פיעל), אבל נבדל מהם נראה לי שהכוונה כאן היא להביא לעין, לחשוף לאור את מה שראוי לו להיות שרוי בצנעת החשכה, ובהקשרנו, בנוגע לעניינים הקשורים בעמידה של האדם לפני קונו בתפילה. עיון התפילה לפי פירוש זה הוא חשיפת דבר שאולי לא ראוי לחושפו, גם כשאדם שרוי ברשות היחיד, זאת דווקא בגלל עוצמתו והיותו יעיל ואפקטיבי.

18 ראו תא-שמע, לעיל הע' 13.

19 כ"ץ (לעיל, הע' 13) עומד על כך שהמונח "עיון" אינו מופיע בספרות חז"ל הארץ ישראלית ואף לא בכתבי היד הטובים של הבבלי והוא מתועד רק בשלבי המסירה של הבבלי, היינו מימי הסבוראים והגאונים (שם, עמ' 71). לעומת זאת, בארמית יש היקדויות רבות לפעלים מן השורש עיון המציינים "התבוננות מעמיקה באופן כללי" (שם).

20 שם, עמ' 81-82. הוא מסיים את דבריו באומרו שדבריו הם בבחינת ראיות לשוניות לקביעתם של התוספות בברכות לד ע"ב על הכפילות בהבנת המונח, וראו בהערה הבאה.

21 כך גרסו התוספות בברכות לד ע"ב: "יש לומר דתרי עיון תפלה יש: עיון תפלה דהכא – המצפה שתבא בקשתו, ועיון תפלה דהתם, שמכוין את לבו לתפלה". וכך גם המאירי לראש השנה טו ע"ב.

22 ראו: גד כ"עמי צרפתי, העברית כראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 58-63; תמר סוכרן, שדות סמנטיים – עיון בלשני-פילוסופי בקשרי משמעות, ירושלים 1999.

ניתן לדמות (דימוי זה אנכרוניסטי מעט בימינו) את עיון התפילה לחשיפתו של פילם רגיש לאור חזק מדי. ההתעסקות הגלויה והמודעת בתפילה, רבת עוצמה היא אבל גם מאיימת, ומכאן היחס הדרערכי אליה (ושמא נוכל לכלול גם את הדברים האמורים בדפים אלה בכלל זה...).

העין היא האיבר שעשוי לשמש לפיתוי והדחה,²³ ובה בשעה היא האיבר שמתבטא בו כוח השיפוט של האדם.²⁴ העין היא רבת עוצמה מחד-גיסא, ומאידך-גיסא רבה פגיעותה; היא מעין תחנת מעבר בין חיצוניות הגוף לבין פנימיותו. מצד אחד היא "מצלמת" את המציאות החיצונית ומעבירה אותה פנימה לתודעה, ומצד שני ה"תרגום" של הנפש למראה שקולטת העין הוא זה שיוצר את הבנת המציאות שלו.²⁵ העין היא איבר ספי (לימינלי), וכבר נכתב רבות על כך שסיפיות טיבה לעורר אי-נחת ולעתים אף חרדה.²⁶ אם העיניים הן "החלונות של הגוף", הן עשויות לבטא ספיות גם במתח שבין התנהגות דתית ובין הכוונה הרוחנית.²⁷ בהתחשב בכל האמור לעיל תוכן על נקלה הן עוצמתה של פעולת עיון התפילה הן הסכנה בה, ומכאן היחס הדרערכי ל"עיון תפילה".²⁸

23 ראו לדוגמה: "ולא תתירו אחר לביכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם" (במדבר טו לט); "ויאמר ה' עין כי גבהו בנות ציון ותלקנה נטיות גרון ומשקרות עינים" (ישעיהו ג טז).

24 ראו לדוגמה: "וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות ה' ונעשיתם אתם" (במדבר טו לט); הראייה צריכה להוביל לחובנה קוגניטיבית זו לעשייה הראויה.

25 היה אף מי שהציע שהעין היא סמל שבכוחו לייצג הן את המניעות הגברית הן את המניעות הנשית – ראו: Abraham Karl, *Selected Papers on Psychoanalysis* (2nd edition), translated by Douglas A. Bryn & Alix Strachey, London 1942, pp. 179-184. בעוד שקארל מדגיש בעיקר את הסימול הזכרי של העין, יעקב נאכט עומד על בולטות העין כמסמלת את נוי האשה ואף את איבר מינה – ראו David Halperin, "A Sexual Image in Hekhalot Rabbati and Its Implications", *International Conference on the History of Jewish Mysticism*, Jerusalem 1987, pp. 117-132.

26 על החרדה הכרוכה במצבים סיפיים ראו לדוגמה: Eviatar Zerubavel, *The Fine Line: Making Distinction in Everyday Life*, Chicago & London 1993.

27 במקום אחר ביקשתי לעמוד על שני מסלולי עשייה דתית בספרות חז"ל בנוגע לתפילה, האחד מדגיש את חשיבות כוונת הלב והשני את הביצוע המדויק של המצווה, אפילו באופן שאינו מייצג את הכוונה הראויה אלא הביצוע עצמו הוא הכוונה ומימושה – ראו דליה מרקס, "על חווית התפילה בספרות חז"ל" (בדפוס).

28 בד בבד יש מקום לשאול אם ייתכן שהשימוש בשם פעולה הגזור מן השם "עין" יכול להיות רמז שיש כאן משום הסתמכות על מזל, וחז"ל הביטו בעין רעה על מי שמסתמך על מזלו, כפי שעולה מרשימת הדברים המזכירים את עוונותיו של אדם, ובה בצד סמיכה על קיר נטוי גם עיון תפילה (ברכות נה ע"א). או אולי, "עיון" גזור מ"מעיון", שמשמעו שקול: "כך מאזינים מעיון הוא, כאן עוונות, כאן זכויות, מה הקב"ה עושה, חוטף שטר אחד מן החובות" (מדרש תהלים פו ב, מהד' בוכר קפד ע"א).

מורכבות סמליותה של העין עשויה להראות עד כמה הבחירה בשם פעולה הגזור משמה היא בחירה טעונה. "עין" אינה רק איבר הראיה, אלא גם מעין, פתח בקרקע שממנו נובעים מים. המעיין בתפילתו מהרהר ברגעים הנשגבים שבהם הוא עומד בפני קונו – הוא מגלה לאור את הדבר הסמוי מן העין. כאשר נחשף מקור מים עלום המים עלולים להתייבש ועמם תאבד החיות הצפונה בהם, וכך גם כאשר לרגשות הדתיים שחיותם בהיותם עלומים ואלומים.²⁹ העין עצמה היא מקור מים ודמעותיה מוציאות אל החוץ רגשות פנימיים, וכבר אמר ר' אלעזר "מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה... ואף על פי ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו".³⁰ לפי מימרא זו, לדמעת העין יש דרך חתרנית אל ליבו של הקדוש ברוך הוא והיא מסוגלת לעקוף את הדרכים הממוסדות, ובשל כך היא נתפשת כאימת (בהמשך הדברים נחזור לעניין זה). זאת גם זאת: מים הם סימן לטובה ולברכה, ובעיקר במקומותינו שהמים אינם זמינים תדיר, אבל כאשר המים אינם נשלטים הם עלולים להביא מבול וחורבן (וראו הערה 29). כאמור, לא מצינו עוררין בקרב חז"ל על חשיבותה של התפילה ועל ערכה, אבל העושר הסמנטי של המונח "עיון תפילה" עשוי ללמד שלידים של חלק מן החכמים לפחות התפילה אינה פעולה שיש לדבר בה ואף לא להרהר בה, אלא לבצעה בלבד. יחסם של חכמי התלמוד לעיסוק רפלקטיבי או פרא-ליטורגי בתפילה מורכב ואולי ניתן לזהות בו אף מימד של מבוכה וחוסר נינוחות.³¹

תהא אשר תהא המשמעות המדויקת של המונח "עיון תפילה" (והרי הפירוש שהוצע כאן הוא נסיוני כשאר הפירושים), הרי לענייננו כאן חשוב לומר שהפרקטיקה של עיון תפילה, שהיא עשייה (כלשהי) הקשורה בתפילה (או ברפלקציה עליה), זכתה הן לשבח

בעניין זה עסקו כמה חוקרים – ראו: מרדכי עקיבא פרידמן, "ועד עכשיו המאזניים מעויין", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 147-149; תגובתו של מרק ברגמן, "לביקורת הנוסח של מדרשי תנחומא-לימודו", שם עמ' 289-292; הנ"ל, "משנה כמסטיקין", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 101-109.

29 ראו לדוגמה את המדרש על דוד שכרה שיתין לבניית בית המקדש וכמעט הציף את העולם במי התהום שעלו וצפו. משעלה בידו להרחיקם, כמעט שהביא על העולם כליה מחמת היובש, לבסוף "אמר חמש עשרה [שירין] מעלות" והעלה את המים באופן שיהיה ניתן ליהנות מהם בלי להסתכן שישטפו את העולם ויטביעוהו (סוכה נג ע"א-ע"ב, וראו מקבילה בירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב, עט ע"ג).

30 ברכות לב ע"ב.

31 השניות הזו ניכרת גם אצל הרמב"ם. יעקב בלידשטיין עמד על כך שלפי מורה נבוכים האדם המתפלל "חותר להתעלות, ורמותיה השונות של התפילה הן הן האבנים החצובות בהן, שדרכן הוא מתרומם. הכל אומר תרגול, תנועה וכיבוש יעדים ורחיבים" (ראו יעקב בלידשטיין, הכוונה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 85), ואילו בחיבורו ההלכתי, משנה תורה, אופי הדברים הוא נורמטיבי יותר ומכיר באופן יכולתו של האדם להגיע לתפילה בכוונה עמוקה (עמ' 85-87).

הן לגנאי על ידי חכמי התלמוד, ונראה שיש בה כדי להעיד על מימד של אי-נחת מעיסוק בחווית התפילה.

מה ניתן ללמוד על חווית התפילה אצל חז"ל ממורכבות המונח "עיון תפילה"

ריבוי המשמעים, לחיוב ולשלילה, של המונח "עיון תפילה" הוא ביטוי להתייחסויות מגוונות לחווית התפילה ולרפלקציה עליה. בין אם נניח שמדובר בהתייחסויות שונות לאותה פרקטיקה ובין אם נניח שהמונח שימש בשתי הוראות, ניתן לזהות מימד של מבוכה מעצם העיסוק בחווית התפילה. התפילה כאקט דתי, גם אם הוא גדור בכללים ברורים, הרי מעצם טיבו הוא ספונטני ולא-ממסדי ועל כן אי-אפשר לפקח עליו. העמידה בתפילה בפני הקב"ה, גם אם היא נעשית במניין, היא מצב פרטי דתית שכולו התמזגות, היכללות וערעור על גבולות. אם תרצה, אמור שרגע התפילה הוא בבחינת כמוסה בזמן, שלא חלים בה על המתפלל כללים רגילים ונורמות רגילות, ועל כן, באופן מטאפורי (ואולי אף באופן קונקרטי), אפילו נחש הכרוך על עקבו לא יוכל להזיק לו. זאת ועוד, אף על פי שתפילות ישראל מילוליות הן מאד, חווית התפילה (באשר היא כזאת) אינה יכולה להיכמס במילים. חכמי המשנה והתלמוד היו אמונים על שאלות הלכתיות הנוגעות בכשרות, בשבת, בטומאה ובטהרה וכל כיוצא בהם – וכל אלה הם עיסוקים בשאלות של גבולות, גדרים וקטגוריות. יש מקום לשאול אפוא אם עצם הסיטואציה של האדם העומד בפני קונו, עמידה שאין בה סייגים, כללים ויכולת פיקוח של הממשלה, קסמה לחז"ל אבל גם הטרידה אותם.

חווית התפילה של האדם הממוצע (ולא רק של יחיד סגולה), כהצעתנו, בבחינת חשיפה לעין (עיון) או הצצה במה שקורה מעבר לפרגוד. כוחה עשוי להיות כה עצום עד שחז"ל חששו לעתים ממה שהאדם יכול לייחל לו, יהיו אלה בקשות להזיק לאדם אחר או גשמים שלא בעיתם.

אבל החרדה שעשויה התפילה לעורר עמוקה עוד יותר: אפשר לקבוע את לשונה, לקבוע את זמניה ואת ההלכות וההליכות הכרוכות בה, אך חווית התפילה אינה ניתנת לפיקוח; היא חומקת מכל הגדרה, קטגוריזציה וכימות. אולי משום כך היהדות התלמודית והרבנית הגבילו את זמני התפילה ואת נוסחה, היטיבה להגדיר את צדדיה המעשיים ודרשה יחס של איפוק בכל הקשור בה.³²

32 דוגמה להקפדה על ריסון הצורך האנושי בשבח לאל היא נזיפתו של ר' חנינא בשליח ציבור שהאריך בתפילתו והכביר בתארים לקדוש ברוך הוא: "סימתינהו לכולהו שבחי דמרך" (ברכות לג ע"ב; מגילה כה ע"א; וראו גם ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, יב ע"ד; מדרש תהלים יט, מהר' בובר פה ע"א).

ישראל לוין הראה שחז"ל התקשו ביחסם לבית הכנסת (וממילא חשו בנוח יותר בבית המדרש), מפני שלמעמד החכמים לא היתה שליטה על בית הכנסת וסדריו. החכמים השתתפו במוסד זה, טוען לוין, באופן סלקטיבי למדי, וראייתנו אותם כדמויות השליטות בהווית בית הכנסת אינה אלא השגרה של מעמדם בו בתקופות מאוחרות יותר.³³ ההסבר המקובל לגינוי של ר' חנינא את שליח הציבור שהאריך בתפילתו והוסיף בה (לעיל, הע' 32) הוא שאין האדם יכול לכמוס את גדולתו של האל ועל כן חריגה מהנוסח המקובל נראית כיוהרה.³⁴ אבל ייתכן שאפשר להבין את הגנאי גם כמבטא חשש מאדם המבקש דרך לא שגרתית בתפילה, דרך שעשויה להיות דרך קיצור או מעקף אל אלהי דווקא בשל העוצמה שיכולה להתגלם בה – שכן, אולי חזקה על בוראו שיעשה לו רצונו ככן המתחטא על אביו.³⁵

כזו למשל היא הבנת חז"ל את תפילת המלך החוטא מנשה, שנאמר עליה "וַיִּתְפַּלֵּל אֵלָיו וַיַּעֲתֶר לוֹ וַיִּשְׁמַע תְּחִנָּתוֹ וַיִּשְׁיבֵהוּ יְרוּשָׁלַם לְמַלְכוּתוֹ וַיַּדַּע מִנְּשָׁה כִּי ה' הוּא הָאֱלֹהִים" (דברי הימים ב לג יג); ובתלמוד נדרש מפי ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחאי: "מאי דכתיב 'וישמע אליו ויחתר אליו', ויעתר לו' מבעי ליה?³⁶ מלמד שעשה לו הקדוש ברוך הוא כמין מחתרת ברקיע כדי לקבלו בחשוכה מפני מידת הדין" (סנהדרין קג ע"א).³⁷ מן המדרש הזה ניתן ללמוד שהקב"ה עשוי לכרות ברית עם אדם יחיד העומד בפני בוראו בכוונה מלאה, נגד "מידת הדין" ונגד מערכת הצדק הממסדית. וגם מדרש זה משקף את החרדה של החכמים מפני אדם הפונה אל אלהי באופן עצמאי ולא בדרכים המקובלות.

33 ראו: Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, London 2005, pp. 466-498.

34 דומה שהסבר זה קיבל בדיעבד מעמד סמכותי בגלל תורת התארים השלייים של הרמב"ם (ראו מורה נבוכים א נח-נט).

35 כזו היא למשל עמידתו של חוני המעגל (תענית פ"ג מ"ח) ובעקבות זאת בסיפורי חסידים ואנשי מעשה הבאים בפרק השלישי במסכת תענית בתלמוד הבבלי.

36 נראה שלחכמים היה נוסח אחר, ובמקום "ויעתר" היה לפנייהם "ויעתר", דבר מתקבל על הדעת בשל הקירבה הפונטית בין שני העיצורים הגרוניים הללו. על ערעור העיצורים הגרוניים, ובעיקר בלשונם של הגליליים, העירו חז"ל בעצמם – ראו את הדברים באים משמו של רב חיסדא: "אין מעבירי" לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין ולא טיבעוני' מפני שהן עושי' היהין חיתין ועיינין ואין" (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד, ד ע"ד); או את הדרשה על "ההוא בר גלילא" בעירובין נג ע"ב.

37 לעיל הזכרנו את דברי ר' אלעזר על אודות נעילת השערים לאחר חורבן הבית וביניהם גם שערי תפילה, ובכל זאת שערי דמעה נותרו פתוחים (כמו גם שערי אונאה). הדת הממוסדת נעלה את השערים והדרך היחידה לתקשר עם האל היא הדרך האישית הבלתי ממסדית (ושמא נאמר, האנטי-ממסדית?).

ייתכן גם שמשום כך הודגשה כל כך במסורת ישראל תפילת הציבור והעמדה שלפיה "אֱלֹהִים נִצָּב בַּעֲדַת אֵל" (תהלים פב א),³⁸ שהרי על הציבור ניתן לפקח באופן יעיל יותר. הבנתנו את המונח "עיון תפילה" מלמדת על כמיהה לפנות לבורא עולם ללא תיווך וללא פיקוח. תגובות חז"ל לכמיהה זו מלמדות הן על הסכנה שראו בפרקטיקה זו הן על עוצמתה.³⁹

38 פסוק זה מובא כאסמכתא לשאלה "מניין שהקדוש ברוך הוא מצוי בבית הכנסת?" (ברכות ו ע"א). דבריו של גרשום שלום על מוסד התפילה היהודית יפים לענייננו: "התפילה [כמוסד] היא התגלמות של החברה הדתית, היא תופעה ציבורית ביהדות... [היא] אינה השתפכות הנפש של הפרט... היא קבלת עול מלכות שמים של הכלל... שיש עמה מידה מאכסימלית של מתינות, של התפכחות, ושל רחיצה מכל השתפכות פראית של הנשמה במגעה עם אלהים. כל זה לא נזכר כלל בשום דבר בנוסח התפילה" (גרשום שלום, הקבלה בפירובאנס, בעריכת רבקה ש"ץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' 75-76). אותה מידה של מתינות ושליטה עצמית בתפילה הציבור אינה קיימת בהכרח בתפילת היחיד העשויה להגיע לכדי מה ששלום מכנה "השתפכות פראית".

39 דוגמה לכך יכולה להיות נסיונותיה של אמא שלום למנוע מר' אליעזר בעלה ליפול על פניו (כבא מציעא נט ע"ב). הפרשנות המקובלת היא שאמא שלום חששה מבקשת הנקמה של בעלה, אבל באותה מידה ניתן להניח שחרדתה של אמא שלום נבעה דווקא מהבנתה את כוחה של תפילה הבאה מן הלב, ואת מידת האפקטיביות שלה.